

DİLÇİLİK ЯЗЫКОЗНАНИЕ LINGUISTICS

KETEVAN LORTKİPANİDZE (Gürcistan)*

YUSUF FUAT GÜLVER (Türkiye)**

ÇA: AKAN SUYUN SESİ¹

Özet

‘Ça’ sesinden türetilmiş ve anlam olarak ‘su’ ile alakalı sözcüklerin özellikle Kafkasya’da yaşayan Türkler ve Gürcülerin dilinde mevcut olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, ‘ça’ sesini barındıran anlam olarak ‘su’ ile alakalı sözcükler verilerek, ‘ça’ın çok zengin bir anlam öbeği oluşturduğu gösterilerek kökeni tartışmaya açılmıştır. Kelimeler çoğunlukla tarihi ve çağdaş sözlüklerden derlenmiş olup, yer yer dili konuşan yerel tanıklardan da yararlanılmıştır. Türkçe ve Gürcüce dışındaki başka komşu dillerde de çeşitli türevleri ile yaşamakta olan ‘ça’ kökünün dil çeşitliliği açısından Dünyanın en zengin yerlerinden biri olarak bilinen Kafkasya’daki – maalesef birçoğu yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan – dillerde yapılacak yeni araştırmalarla bizi ‘su’ sözcüğünün kökenine daha da yaklaştıracığı kanaatindeyiz (Bu araştırma 2012 sonlarında Tiflis’te başlamıştır).

Anahtar Kelimeler: *Ça, sesi, anlamı, türevleri, akan suyun sesi.*

Giriş

Kafkasya birçoğu yok olmaya yüz tutmuş da olsa yaşatmaya çalıştığı onlarca dil ve lehçe ile, onları konuşan halklarıyla dünyanın en zengin dil havzalarından biridir. Kafkas dağları bu bölgeyi kuzey ve güney olarak ikiye bölmektedir. Günümüzde kuzeyinde Rusya Federasyonu’na bağlı Adige, Karaçay-Çerkesya, Kabarday-Balkarya, K. Osetya, İnguşya, Çeçenya, Dağıstan; güneyinde ise Gürcistan, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyetleri yer almaktadır. Ekolojik ve etnolojik olarak düşündüğümüzde, Kafkasya bölgesi içerisine Türkiye’nin kuzey doğusu ve İran’ın kuzey kesimleri de girmektedir. Barındırdığı etnik gruplarının çeşitli-

* Gürcistan, İv. Djavakhişvili Tiflis Devlet Üniversitesi (TDÜ) Doğu Bilimleri Enstitüsü Türkoloji Bölümü, Profesör. E-posta: ketlort@mail.ru

**Türkiye, Piri Reis Üniversitesi, Öğretim Görevlisi. E-posta: yfgulver@pirireis.edu.tr

¹ Bu makale, 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’nda (Ankara, 22-26 Mayıs 2017) sunulan bildirisi içeriğinin eklenen sözcük tabloları ile genişletilmiş hâlidir.

liği ve coğrafi konumu itibariyle Gürcistan bu havzanın tam da merkezinde yer almaktadır. Bu nedenle Kafkas dillerinde yapılacak dil araştırmalarını Gürcistan’ dan başlayarak genişletmekte fayda vardır.

Şekil 1. Svaneti-Mestia-Uşba
(Keti Mç’edlişvili, 19.06.2016)

Kafkaslar, içerisinde derelerin aktığı, çağlayanların yamaçlardan süzüldüğü sulak ve dolayısıyla yaşama elverişli bir bölgedir. Mesela, Gürcistan içerisinde 26 bin 60 akarsu ve 100 çağlayan bulunmaktadır² (bk. Şekil 1). Bu nedenle özellikle buralarda yaşamış insanların akan suların sesinden yansıma olarak ‘ça’ ile sesteş kısımları olan ve ‘su’ ile anlamdaş sözcük türetmiş olmaları muhtemeldir. Türetilmiş sözcükler, sözlükler ve bazı Türk, Gürcü tanıklardan yararlanılarak bu çalışmada derlenmiş ve ‘ça’ nın çok zengin bir anlam öbeği oluşturduğu gösterilerek kökeni tartışmaya açılmıştır.

Ç-harfi ile Başlayan Sözcükler

‘Ça’ daki ‘ç’ harfi ağızdaki çıkış şekli itibariyle patlamalı-sızmalı (kapanma-sürtünme), çıkış yeri itibariyle dişeti-damak ünsüzü olup ses tellerinin titreşimi açısından ‘c’ nin aksine ötümsüzdür (titreşimsiz) (Aksan 1998: 33). Clauson (1962: 170) *Türkçe ve Moğolca Çalışmaları* adlı eserinde 8.yy. öncesi Türkçesinde tek patlamalı-sızmalı sesin ‘ç’ olmasının muhtemel olduğunu belirtmektedir. Eski Türklerin Orhun Yenisey alfabesinde ‘c/ç’ sesini göstermek için ortak bir harf olduğu ve ayrıca Çin yazısı ile yazılmış eski Türkçe metinlerde ‘ç’ harfinin Çince ‘ca’ sesini veren işaret esas alınarak gösterildiği bilinmektedir (bk. ML).

² Bu bilgiler, Tiflis Devlet Üniversitesi coğrafyacılarından Yrd. Doç. Dr. Giorgi Dvalaşvili tarafından verilmiştir.

Clauson (1972: 393) 13.yy. öncesi Türkçesini ele aldığı Etimoloji Sözlüğünde ‘ç-’ sesinin sözcük arası ve sonunda bulunmasına rağmen başında yaygın olmadığını ve bazı durumlarda ‘ç-’ sesinin ‘ş-’ sesine dönüştüğünü söylemektedir. Oysa mesela Meydan Larousse Ansiklopedisinin ‘ç’ maddesinde, Altay Ailesine giren dillerde bu sesin yaygın olduğu ve Eski ve Yeni lehçelerde bu sese sözcük başı, ortası ve sonlarında sık sık rastlanıldığı vurgulanarak yeni Türk lehçelerinde sözcük başında ‘ç’ yerine *ş, s, ts, t* (öndamaksıl *t*), *y* ve *s* (öndamaksıl *s*) seslerinin kullanıldığına da görüldüğü belirtilmektedir (ML 1981: 115). Ayrıca, Kafkasya’da yaşayan özellikle Karaçay-Malkar Türkçesinde ‘c-’ ve ‘ç-’ ile başlayan birçok söze rastlanmaktadır [bk. mesela (Tavkul 2000)]. Karaçay-Malkar Türkçesinin Türk lehçelerinin Kıpçak kolunun güney bölümünü meydana getirdiğini belirten Tavkul (2000: 4) sözcük başındaki ‘y-’ nin ‘c-’ ye dönüşmesini Kıpçak Türkçesinin bir özelliği olduğunu belirtmektedir. Yazılı eserlerden yola çıkarak oluşturduğu çalışmasında Clauson, o dönemde Karaçay-Malkarlar’a ilişkin yapılmış kapsamlı sözlük çalışmalarının olmayışından olsa gerek Türkçede ‘ç-’ sesi ile başlayan sözcüklerin yaygın olmadığı kanaatinde. Tavkul, sözlüğünün şunuş kısmında yaşayan tanıkların dışında yararlandığı kaynaklardan bahsetmiş ve kendisinden önce yazılan sözlüklerin dar kapsamlı ve yetersiz olduğunu vurgulamıştır. Sözlükte ‘c-’ ile başlayan sözler, işlendiği sayfa sayısı itibarıyla beşinci, ‘ç-’ ile başlayanlar ise sekizinci sıradadır. Komşu halklarla olan dil ilişkileri veya etnik karışmalar nedeniyle söz başındaki ‘c-’ sesinin güney komşuları Oset ve Gürcü-Svanlara yakın yaşanan bölgelerde sızıcı *z* yani ‘dz’ sesine, kuzey komşuları Kabardeylere yakın yaşanan bölgelerde ise ‘j’ sesine; benzer şekilde ‘ç’ sesinin Gürcistan’a yakın olan yerlerde³ sızıcı ‘ts’ sesine dönüştüğü tespit edilmiştir (Tavkul 2000: 6-7).

Ça

‘Ça’ sözcüğünün anlamları toplu olarak Tablo 1’de verilmiştir. ‘Ça’ sözcüğü Türkçe-Farsça-Gürcüce komşu dillerinde benzer anlamlarla yer etmiştir. Gürcüce’de “ç’a” (ç sert seslendirilir) ‘su kuyusu’ demektir. Gürcüceye Orta Farsçadan sadece çukur anlamına gelen ‘çâh’ kelimesinden geçtiği düşünülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise lavabo, banyo ve su kuyusu anlamlarında ‘ça, çağ/çak ve çah’ gibi sesteş sözcüklere rastlamaktayız. Radloff’un (1905: 1823) *Türk Lehçeleri Sözlüğü Deneme’si* adlı eserinde ‘çâ’ nın Güney Sibiry’a’daki Abakan veya Hakas dil grubuna giren Şor, Sagay ve Koybal Türk lehçelerinde ‘yağmur düşmesi’ anlamına geldiğini belirtmesi dikkat çekicidir.

Ça ile Sesteş Kısımları Olan Sözcükler

‘Ça’ ile sesteş kısımları olan sözcükler çeşitli sözlüklerden ve yaşayan tanıklardan yararlanılarak: yer adları; Türkçe, Gürcüce ve Farsça kullanılan sözcükler şeklinde sırasıyla Tablo 2 ve 3’te verilmiştir. Sözcük sayısının çokluğu ve geniş anlam öbeği oluşturması nedeniyle Karaçay-Malkar Türkçesindeki sözcükler ise ayrı

³ Gürcüce’de suyun “ts’q’ali” olarak seslendirilmesi düşündürücüdür.

bir tabloda bir arada listelenmiştir (bk. Tablo 4). İleriki çalışmalarda kullanılabilsin diye, tablolarda su ile yakın anlamlı sözcüklerin yanı sıra anlamlarında ses veya devinim içeren göreceli uzak anlamlı sözcüklere de yer verilmiştir.

Anlamı su ile alakalı ve ‘ça’ sesini barındıran yaygın bir sözcük ‘çala’dır. Gürcistan’da yaşayan Türklerin yerel ağızlarında hâlen mevcut olan bu sözcük ‘içerisinden akarsu geçen vadi’ ya da ‘ırmak kenarındaki verimli arazi’ demektir. Tiflis’te Kura ırmağının geçtiği yerlerde yukarıdan aşağıya sırasıyla “Avç’ala, Ortaç’ala, Poniç’ala” gibi yer adları verilmiştir (bk. Şekil 2a). “Poniç’ala” birleşik bir isim olup Gürcücede ‘akarsuyun daha yavaş aktığı ve sığlaştığı çıkış tarafı’ anlamına gelen ‘poni’ ve ‘dere kenarındaki düz yer’ anlamına gelen “ç’ala” sözlerinden oluşturulmuştur (bk. Tablo 2). Benzer şekilde, “Avç’ala” da ‘hırçın/kötü’ anlamına gelen ‘avi’ ve “ç’ala” sözlerinden terkip edilmiştir (ES-GÜR).

Tarihi bir yer adı olan ve halk ağzında yaşayan ‘Borçalı’ ise bugün Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında paylaşılmış olan eski bir Türk yerleşim bölgesinin adıdır. ‘Börü/Böri’ ve ‘çala’ sözcüklerinden yapılmış ‘Kurt vadisi/deresi’ anlamına gelen birleşik bir ad olduğu düşünülmektedir (bk. Tablo 2).

Türkiye’nin ekolojik olarak Kafkasya bölgesine giren yerlerinde çeşitli yer isimlerinde de ‘ça’ sesine rastlanmaktadır. Sulak çayırılık bir yer olan ‘Ciçala’ mahellesi (Artvin Yusufeli Tekkale Köyü’nde bir mezrada), Posof’tan geçen bir dere olan ‘Cak/Cağ-suyu’ bunlara örnek verilebilir (bk. Tablo 2).

Azerbaycan’ın yerel ağızlarında ‘çal’ ‘dağ yamacı’ anlamında kullanılmakta olup ‘çala’ sözcüğünün oldukça zengin anlamlı olduğu görülmektedir. ‘Çala’ ‘lök, biçənək, tarla düşərgəsi, dere, yer/saha, tandır’ gibi altı değişik anlamda kullanılmaktadır (bk. Tablo 3).

‘Ça’ sesini barındıran önemli bir diğer sözcük ise ‘çağlayan’dır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘çağlak’ da denmektedir. Gürcücede de ‘çaңçkeri’ sözcüğü ‘çağlayan’ anlamında kullanılmaktadır. ‘Ça’ sesini içeren her iki sözcüğün de yüksekte düşerek akan suyun çıkardığı sestən hareketle oluşturulmuş olduğu açıktır. Prof. Dr. Mustafa Uğurlu (16-18 Ekim 2014) 7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda sunduğu “Kelimelerde Oluşturma Yönü” adlı bildirisinde çağlayan sözcüğünün oluşturma yönünden bahsederken “çağ kelimesinin göndergesi akan suyun çıkardığı sestir” açıklamasına yer vermiştir. Karaçay-Malkar Türkçesi’nde ‘çuv,’ Karahanlı Türkçesi’nde ise ‘çav’ ses anlamında kullanılmaktadır. Akan su ‘çarlar’ yani gürlər. Gürcüce’de ise akan su ‘çukhçukhebs.’ Bunlar ‘ça’ sesinin akan suyun sesinden yansıma bir kök sözcük olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Kurultay Katılımcılarının Katkıları

Türk Dil Kurumu 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı katılımcıları bu bildirinin sunumu öncesinde ve sonrasında çeşitli katkılarda bulunmuşlardır. Sunum öncesinde kendisine danışılan Prof. Dr. Mustafa Uğurlu yukarıda atıfta bulunulan çalışmasından bahsetmiştir. Kırgızistanlı Türkologlar’dan Prof. Dr. Süleyman Turduyevîç Kayıypov ve Yrd. Doç. Dr. Mayrambek Orozobayev ise Bişkek’te ‘Çüy’ adlı sulak verimli bir bölge olduğunu ayrıca bu yer adının Altaylar’da da olduğunu

dan bahsetmişlerdir (bk. Şekil 2b). Sunum sonrasında ise Kastamonulu halk bilimci ve şair Nail Tan kendi köyü olan Araç ilçesinin Kavacık köyünde ‘*çalmaç*’ (ağaçtan yapılan su kabı), ‘*çamşah*’ (ağaçtan yapılan su maşrafası), ‘*calca*’ (sulak yer) gibi sözcüklerin yer aldığını ve bu konuda Yrd. Doç. Dr. Ergün Acar’ın sözlüğüne bakılabileceğini belirtmiştir. Doç. Dr. Tülay Çulha’nın temin ettiği “Kırım Karaycası-İngilizce Sözlük”te ise sıfat olarak kullanılan ‘*caa*’ (öfkeli, şiddetli; densiz) ve isim olarak kullanılan ‘*çabak*’ (balık)⁴ sözcüklerine rastlanılmıştır (Aqtay-Jankowski 2015).

Bulgu ve Öneriler

1. ‘Ç’ ile başlayan sözcüklerin bazılarının diğer harflere dönüşmüş olmasına rağmen Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye ve Kuzey Kafkasya’da yaşayan Türklerin dilinde ‘ça’ ile sesteş ve suyun yakın anlam öbeğinde yer alan birçok sözcüğün hâlen yaşıyor olması ‘ça’ nın türevleri ile zengin bir anlam öbeğine sahip Türkçe çok eski bir kök olduğuna işaret etmektedir.

2. ‘Ça’ sesi, anlam genişlemesi ile Karaçay-Malkar Türkçesi’nde kullanılan ‘*çak-*’ (yeşermek, filizlenmek), ‘*çaçıl-*’ (dağılmak), ‘*çal-*’ (biçmek), ‘*çalgı*’ (tırpan), ‘*çalkız*’ (ot biçilen saha) gibi özellikle devinim içeren birçok başka sözcüğün türetilmesinde de kullanılmış olmalı (bk. Tablo 4).

3. Çalışma sırasında suyun zıt anlam öbeğinde yer alan ‘*çal*’ (taşlık yer) ve ‘*çalan*’ (çorak yer) gibi sözcüklere de rastlanmıştır (bk. Tablo 5). ‘Ça’ sesini içeren bu sözcüklerin suyun anlam öbeğine yakın olmasını beklerken tam zıttı olan kuraklığın anlam öbeğinde yer alması düşündürücüdür. Belki de önceden sulak olan yer adı sonrasında yaşanan iklim değişiklikleri vb. başka coğrafi nedenlerle kuraklaşınca aynı veya yakın adla adlandırılmaya devam edilmiş olabilir.

4. Kökenini henüz bilmediğimiz (mesela ‘*çamur*’ sözcüğü) ya da yanlış kökenlendirdiğimiz ‘ça’ ile sesteş kısımları olan ve suyun anlam öbeğinde yer alan bazı sözcüklerin de kökeni aslında ‘ça’ olabilir (bk. Tablo 6).

5. ‘Çağlayan’ sözcüğünde olduğu gibi suyun anlam öbeğinde yer alan onlarca başka sözcüğün “oluşturma yönü” ve ‘ça’ sesinin göndergesi, ‘akan suyun veya sudaki hareketin çıkardığı ses’ olmalıdır (bk. Şekil 3a).

6. Şekil 3a’daki gibi *anlam öbek haritası* diyebileceğimiz şekilde yerleştirilmiş ad hâlindeki sözcüklere bakacak olursak, sözcüklerin ortadaki öbek merkezi daireye mesafelerinin yaklaşmasıyla anlamlarının da ‘su’ya yaklaşmakta olduğunu görürüz. Konuyu matematiksel açıdan ele alırsak: eğer anlam sesin bir fonksiyonu ise ses ‘ça’ ya yaklaştıkça anlamın ‘su’ya yaklaştığını görmekteyiz (bk. Şekil 3b). Bu fonksiyonun **sürekli** olabilmesi için geçmişte bir yerde ‘su’ sözcüğüne ‘ça’ sesinin verilmiş olmasını bekleriz. Dildeki değişimler olağan şartlarda ani olamayacağından **süreklilik** arz etmesi gerekmektedir. Ayrıca eğer ‘su’ sözcüğünün kökeni ‘ça’ sesi yerine ‘s’ ve ‘u’ sesleri olsaydı bir yandan “oluşturma yönünün” yansıma bir ses olma ihtimali azalır öte yandan da şu anda ‘su’ sesini içeren türeme birçok

⁴ Karaçay-Malkar Türkçesinde de balığa ‘*çabak*’ denmektedir.

sözcük dilimizde kullanılıyor olmalıydı. Oysa basit yapım ekleri ile türetilmiş ‘*suluk, sulak*’ gibi sözcükler dışında Şekil 3a’da verilen türden bir anlam öbek haritası ‘*su*’ sesinden türemiş sözcükler için yapılabilir görülmemektedir. Bunlar göstermektedir ki ‘*su*’ sözcüğünün kökeninde büyük bir ihtimalle ‘*ça*’ sesi yer almaktaydı.

7. Bir an için ‘*su*’ sözcüğünün kökeninde ‘*ça*’ sesinin olduğunu varsayarsak o zaman “Nasıl oldu da sözcük başındaki ‘*ç*’ sesi ‘*s*’ sesine dönüştü?” sorusu aklımıza gelmektedir. Bu durumun çağdaş Türk lehçelerinde sekiz tane sözcük için var olduğu tespit edilmiştir (bk. Tablo 7). Bu sekiz tane sözcük, sözcük başlarındaki ‘*ç*’nin ‘*ş*’ ve ‘*s*’ olarak seslendirilebildiğine örnek teşkil etmektedir.

Sonuç

Suyun anlam öbeğinde yer alan ve akan suyun sesinden yansıma ‘*ça*’ sesi ile sesteş kısımları olan onlarca sözcük Kafkasya’da yaşayan Türklerin dilinde, yer isimleri, canlı ve cansız isimleri, devinim içeren eylemler olarak kullanılmaktadır. Bu durumun Türkiye Türkçesi ağızlarında da birçok örneği bulunmaktadır.

2012 sonlarında Türkiye’de ve Gürcistan’daki “(ç/c)ala” seslerini içeren yer isimlerinin karşılaştırmalı analizini yapmak üzere başlanılan bu çalışma, suyun anlam öbeğine ve muhtemelen ses kökenine doğru bir yolculuğa dönüşmüştür. Şimdiye kadar yapılanlar giriş niteliğinde yüzeysel çalışmalar olup, yukarıdaki bulgu ve önerilerin ışığında alan uzmanlarının yapacağı daha derin çalışmalar ile ‘*su*’ sözcüğünün kökenine ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Tablo 1. ‘*Ça*’ Sözcüğünün Anlamı

Sözcük	Anlamı
ça	Evlerde abdest alınan çukurlaştırılmış yer (Malatya) (TDK-DS). Çağ olarak *Eflâni –Zonguldak; Çorum; Amasya; *Niksar, *Zile, Zığdı *Erbaa –Tokat; Aybastı –Ordu; Kars; Harput –Elâzığ; *Göksun –Maraş; Çepni *Gemerek, *Yıldızeli –Sivas; Bektaşlı –Yozgat; Solakuşağı *Şereflikoçhisar –Ankara; *Mucur –Kırşehir; *Bor –Niğde.
	Ev içinde taş banyo (Sivas ve Kayseri) (TDK-DS).
	Lavabo, banyo.
	İri taş parçası.
	Çay.
	[Çe], uzakta olan bir yeri göstermek için "ta" anlamında kullanılır (Haruniye ve çevresi Bahçe -Adana) (TDK-DS)
	Şâbaş, âferin, yaşa, şa. Sözcüğün geçtiği örnek metin: “Şunun gibi nazmeyleyem Türkice Ki Tat ü Muğal ede şâbaş ü ça” (Farsçadan Hoca Mesud tarafından çevirilen manzum hikaye ‘Süheyl ü Nevbahar’dan, XIV.yy.) (TDK-TRM 2009: 781).
	Benzetme edatıdır. Örnek cümle: ‘bu <i>anınğ ça</i> (bu onun gibi)’ (KM-

	DLT 2013: III-207); <i>meniça</i> (benim gibi), <i>tavça</i> (dağ gibi) (Tavkul 2000).
ç'a	'Derin ve dar kuyu' (yer altı sularının birikmesi için genelde taştan yapılan) (ES-GÜR).
çā	'Yağmur düşmesi' (Fallen vom regen) (Türkçenin Şor, Sagay ve Koybal lehçeleri) (Radloff 1905: 1823).
çaa	Öküz, manda, keçi vb. hayvanları kovalama ve yürütme ünlemi (Niğde) (TDK-DS).

Tablo 2. İçerisinde 'Ça' ile Sesteş Kısımları Olan ve Suyun Anlam Öbeğinde Yer Alan Yer Adları

Yer Adı	Anlamı
Avç'ala	'Yukarı Tiflis'te Kura ırmağı kıyısında bir köy' (ORTO: 15). 'Irmak kenarındaki verimli arazinin yukarı kısmı' (YT-Resulov).
Borçalı	Bugün Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında paylaşılmış olan kadim bir Türk yerleşim yeri. <i>Börü/Böri</i> ve <i>çala</i> sözcüklerinden yapılmış <i>Kurt vadisi/deresi</i> anlamına gelen birleşik bir isim olmalı. [Eski ve yeni diyalektlerde <i>kurda böri</i> denir. Çağdaş diyalektlerin bir bölümünde <i>çakal</i> yerine <i>çõ böri</i> kullanılır. Moğolcada <i>çögeböri</i> kurt veya çakal olarak kullanılır (Eren 1999: 76).] [Ayrıca bk. (Tavkul 2000: 128)].
Cağ/Cak-suyu	'Posof bölgesinden geçen dere' (Ocak 2014).
Cak veya Cak-Eli	<i>Posof</i> . <i>Posof</i> ismi Türkçede <i>Buşe/Bişe</i> (meşe/ormanlık alan) ile Gürcüce <i>Khevi</i> (dere) kelimesinin birleşmesinden türeyen 'ormanlık dere' anlamına gelen <i>Poshov</i> sözcüğünden gelmektedir (Ocak 2014).
Cıçala	'Artvin Yusufeli Tekkale Köyü'nde (Dört Kilise) bir mezranın mahallesi.' Burası dere kenarı, yüksekte, sulak çayır-çimenlik bir yer. Tek sözle: 'sulak çayırılık' (YT-Albayrak).
Çagla	'Uçta, sınırda bir yayla adı' (KM-DLT 2013: I-431).
Çal	<i>Çal</i> : 'Denizli iline bağlı ilçelerden biri' (ES-TDK-GS). <i>Çâl</i> : İran'da Kazvin'e bağlı <i>bir köy</i> (Güftar-Ziya 1996: 680).
Çaldağ	'Ankara-Çankaya Dikmen Keklik Pınarında bir tepenin (küçük bir dağın) adı.'
Çerek	Ogarı (yukarı) Malkar vadisinde akan bir ırmak (Tavkul 2000: 172).
Oçamçire	'Çamçire yeri.' Sokhumi'de bir şehir (YT-Kardava ORTO: 133).
Ortaç'ala	'Tiflis'te Kura ırmağı kıyısında bir mahalle.' 'Irmak kenarında-

	ki verimli arazinin orta kısmı' (YT-Resulov).
Poniç'ala	'Aşağı Tiflis'te Kura ırmağı kıyısında bir köy' (ORTO: 170). 'İrmak kenarındaki verimli arazinin aşağı kısmı' (YT-Resulov).

Tablo 3. 'Ça' ile Sesteş Kısımları Olan ve Suyun Anlam Öbeğinde Yer Alan Sözcüklerden Örnekler

Sözcük	Anlamı
ca	'Suyun aktığı delik.' Örnek cümle: "Bizim banyonun <i>ca</i> yolu tıkanmış," (TDK-DS-III 1968: 837). Farsçada <i>câ</i> : <i>yer, mekân, makam</i> (Güftar-Ziya 1996: 635).
çal	'Çakıl ve taş yığını' (TDK-DS).
çaalamak	'Yüksek yerden akan su ses çıkarmak' (Niğde) (TDK-DS-II 2009: 1030).
ç'adari	<i>Çınar</i> (ES-GÜR).
çağlayan	'Çağlayarak akan su' (TDK-TRM). Türkiye Türkçesi ağızlarında <i>çağlak</i> da denmektedir.
çâh	<i>Çukur; kuyu, pınar</i> (Tulum 2011: 509). <i>Kuyu</i> (Güftar-Ziya 1996: 684).
çahrık	<i>Ördek, yağmurçun</i> (verinti: Farsçada <i>çahrık, çakrak</i> 'yağmur kuşu') (Karaağaç 2008: 164).
çak	Ses anlatan bir söz. Örnek cümle: "Ol anı urdı, çak etmedi (o, onu dövdü, çit etmedi)" (KM-DLT 2013: I-333).
çal	<i>Dağ döşü, yamaç</i> (Xanlar, Qax, Qazax). Örnek Cümle: "Büyük əjdər qoyunu axırdaki çalda otarardı" (Qazax) (AZER-DL: 88). <i>Çâl</i> : 'Tüyü iki renkli olan şey,' hususiyetle at ki <i>çil</i> denir; <i>çukur; yuva</i> (Güftar-Ziya 1996: 680). Ad olarak: <i>Taşlık yer, çıplak tepe; kireçli toprak; ormanlık, fundalık</i> . İlgeç olarak: <i>sürekli devinme ve şiddetle kapma</i> . Örnek: <i>çalçene, çalyaka</i> . Eğme, ezme, devinme, sarsma, bükme, kırma, koparma, sallama, kımıldatma, gösteriş yapma, kaçırma, eğlenme, sevinme, dinleme, duyma, söylenti, öykü, kandırma anlamlarını dile getiren Türkçe kök (Hançerlioğlu 1992: 123).
çala	<i>Lək, çaltık ləki</i> (Kürdəmir, Şəki). Örnek Cümleler: (Şəki) (1) "Çalaları süynen dolduruf üsdünnən çəltiyi saçıylər." (2) "Çalaları donquz dağıtdı" (Kürdəmir). (3) "Bı çala suvarılmamış qalıp" (AZER-DL: 88-89). <i>Biçənək</i> (Basarkeçər). Örnek Cümle: "Qoyunu çalıya ötümə" (AZER-DL: 89). <i>Tarla düşərgəsi</i> (Qazax) (AZER-DL: 89). <i>Dərə</i> (Bakı, Saatlı) (AZER-DL:89).

	<i>Yer, sahə</i> (Əli Bayramlı). Örnek Cümle: “Bərzəbil çalası çox münbitdi” (AZER-DL: 89).
	<i>Təndir</i> (Ordubad) (AZER-DL: 89).
	İlgeç olarak: <i>çabukluk, süreklilik, dikkatsizlik</i> . Örnek: <i>çalakalem, çalakaşık, çalakılıç, çalakırbaç</i> (Hançerlioğlu 1992: 123).
ç’ala	‘Sulak yerdeki otlar,’ ‘ortasından su akan vadi.’ Örnek sözler: “çınarlı/söğütlü ç’ala” (YT-Abbasov).
	‘Verimli su kenarı,’ ‘dere kenarındaki düz yer (ormanlık veya ormanlık olmayan)’ (ES-GÜR).
	<i>Dere</i> (Fındıklı ağzı). Örnek cümle: “ç’alas çxomi çopums (dere de balık yakalıyor)” (Bucaklışı –Uzunhasanoğlu 1999: 50). <i>C’ala / Oruba</i> olarak da geçmektedir (Erten 2000: 44).
çalap	<i>Tanrı</i> (<i>çālāb</i> olarak Farsçaya verinti); ‘ayrana su katılarak yapılan soğuk içecek’ (Karaağaç 2008: 169).
çalmak	<i>Ses çıkarmak, ses vermek; atmak, çarpmak, vurmak; süpürmek, temizlemek, vd.</i> (ES-TDK-GTS).
çalkı	<i>Süpürge</i> (köylerde çalidan yapılan) (YT-Pak); <i>bahçe süpürgesi</i> (TDK-DS).
çaltı	<i>Diken, çalı</i> . Yalnız Anadolu ağızlarında kullanıldığı anlaşıyor (Eren 1999: 77).
(ç/c)amgur	<i>Şalgam</i> . Orta Türkçede <i>çağmur</i> olarak geçer. Göçüşme sonunda oluşmuştur (<i>yağmur</i> > <i>yamgur</i> gibi). Eski Kıpçakçada çamâr biçimi düşündürücüdür (Eren 1999: 67).
ç’anari	‘Orta büyüklükte balık (Barbus Capito);’ <i>Yaşlık, nemli</i> (ES-GÜR).
çañkeri	<i>Çağlayan</i> (ES-GÜR).
ç’anga	<i>Ayrıkotu</i> , ‘otlaklarda yaygın olarak hayvan beslemek için bulunan tahıl gillerden bir bitki’ (ES-GÜR).
çav	<i>Ses, seda</i> (Ünlü 2012: 177).
çay	‘İrmaktan küçük akarsu.’ Azeri, Halaç ve Türkmen lehçelerinde sırasıyla <i>çay, çây, çāy</i> (Eren 1999: 81).
çayır	‘Üzerinde gür ot biten düz ve nemli yer;’ ‘böyle bir yerde biten otlar’ (Hançerlioğlu 1992: 128).
çeçma	<i>Kır tuvaleti</i> . Farsça ‘ <i>çaşme</i> ’ den (kaynak suyu) (ES-GÜR).
çer	<i>Vakit</i> (Oğuzca) (KM-DLT 2013: I-323).
çıvgın	‘Ağaç sürgünü, filiz.’ Ağızlarda <i>şıvgın</i> olarak da kullanılır (Eren 1999: 91).
çiv-	‘Filiz vermek.’ Ağızlarda <i>civ-</i> (< <i>çiv-</i> >) ~ <i>civ-</i> ‘boy atmak, birdenbire büyümek, uzamak’ olarak da kullanılır (Eren 1999: 91).
çi	<i>Yaşlık</i> . Örnek: <i>çi yer</i> (<i>yaş yer</i>) (KM-DLT 2013: III-207). Clauson (1972: 393) ‘ <i>çı:</i> ’ olarak göstermiştir. Ayrıca ‘ <i>çı:</i> ’ sesinin muhtemelen <i>çiğ</i> ile bağlantılı olduğunu belirttiikten sonra, ‘ <i>çı:k-</i> ’

	ve ‘çı:la:-eyleminin bundan türediğine işaret etmiştir. ‘çı:la:-’ nemlendirmek/ıslatmak için serpiştirmek anlamına gelmektedir (Clauson 1972: 418).
çim	Burmak, kırmak, buruşuk, kırışık, uyarmak, tırnak batırmak, acıtmak, yüzmek, devinmek, öfkelenmek, salınmak anlamlarını dile getiren Türkçe kök (Hançerlioğlu 1992: 142). ‘Buğdaygillerden, bahçelerin, yol kenarlarının ve parkların yeşillendirilmesinde yararlanılan çok yıllık bitki (<i>lolium</i>);’ ‘yeşilliği bol olan yer’ (ES-TDK-GTS).
çimek	Çimenli yer, çimli yer (Hançerlioğlu 1992: 143).
çimen	‘Yeşil otlak yer’ (TDK-DS).
çimmek	Yıkanmak; ‘suya bütün vücuduyla girip çıkmak’ (Hançerlioğlu 1992: 143).
çulık	‘Üveyik büyüklüğünde alacalı bir su kuşu,’ çulluk (KM-DLT 1992: I-381).
çulıman	Su birikintisi (KM-DLT 1992: I-448).
çumdı	Daldı. Örnek cümle: “oğlan suvdu, çumdı (çocuk suya daldı)” (KM-DLT 1992: II-26).
çümgen	Çimenlik, ayrikotu (<i>panicum dactylon</i>) (KM-DLT 2013: I-443).
çxala	Banyo yapmak. Örnek cümle: “Handğa çxala pağa (bugün banyo yapacağım)” (Erten 2000: 41).

Tablo 4. Karaçay-Malkar Türkçesinde ‘Ça’ ile Sesteş Kısımları Olan ve Suyun Anlam Öbeğinde Yer Alan Sözcüklerden Bazıları (Tavkul 2000).

Sözcük	Anlamı
carma	Yarma buğday, bulgur.
cav-	Yağmak.
cavu(m/n)	Yağmur.
çabak	Balık.
çaçıra-	Sıçramak; çatlamak.
çaçırat-	Sıçratmak.
çaç-/çaçdır-	Dağıtmak.
çaçuv-kuçuv	Darmadağınık.
çaga	Çapa; kazma.
çagalamak	Çapalamak.
çaguv	Tomurcuk.
çak	Zaman.
çaklı	Kadar.
çak-	Yeşermek, filizlenmek, tomurcuklanmak; büyümek, artmak, çoğalmak..Örnek cümle: Cazda terekle çağalla (baharda ağaçlar yeşeriyor).
çal	Kırçıl, ağarmış.

çalkı	‘Biçmek için alet,’ <i>turpan</i> .
çallık	<i>Çayır</i> , ‘ot biçilecek arazi.’
çal-	<i>Biçmek</i> .
çalpı-	<i>Vurmak; çarpmak; sıçramak</i> . Örnek cümle: Suv <i>çalpıdı</i> .
çalpıt-	<i>Sıçratmak</i> . Örnek cümle: Kayık kölnü suvun <i>çalpıtıp</i> baradı (Kayık gölün sularını <i>sıçratarak</i> gidiyor).
çalpuv	<i>Şıptı; şırlı</i> .
çam-çam-etmek	<i>Ağzını şapırdatmak</i> .
çank bul-	<i>Tükenmek, yok olmak</i> .
çapçak	<i>Fıçı, varil; şişkin, dolgun; besili, semiz</i> .
çapır-	<i>Kabarmak</i> .
çaprak	<i>Yaprak</i> .
çara	<i>Büyük, geniş tabak</i> .
çara bet	<i>Geniş yüzlü, tombul suratlı</i> .
çarık	<i>İnce deriden kâfkas çizmesi</i> .
çarla-	<i>Gürültü etmek</i> .
çat	<i>Dağların üzerindeki çukurluklar</i> .
çeget	<i>Orman</i> .
çerek	<i>İrmak, akarsu</i> .
çeren	<i>Ekin destesi</i> .
çınıguv	<i>Dayanıklılık</i> .
çınık-	<i>Sağlamlaşmak, dayanaklılığı artmak</i> .
çırkuv	<i>Zayıf, gelişmemiş</i> .
çoppaçay	<i>Yıkamak için su; hayat suyu</i> .
çopul	<i>Fışkıran su</i> .
çubay-	<i>Azalmak</i> .
çuvana	<i>Tepe, alçak dağ</i> .

Tablo 5. ‘Ça’ ile Sesteş Kısımları Olan ve Suyun Zıt Anlam Öbeğinde Yer Alan Sözcüklerden Örnekler

Sözcük	Anlamı
çal	<i>Taşlık yer, çıplak tepe</i> .
çalan	‘Yanmış gibi siyah ot bitmeyen çorak yer’ (Ünlü 2012: 175).

Tablo 6. Kökeni Bilinmeyen ve Suyun Anlam Öbeğinde Yer Alan ‘Ça’ Sesini Barındıran Sözcüklerden Örnekler

Sözcük	Anlamı
çamça	Pullarından yalancı inci yapılan bir ırmak balığı (Eren 1999: 77).
çamur	Su ile karışıp bulaşır ve içine batılır duruma gelmiş toprak, balçık (Eren 1999: 78).

(a)

(b)

Şekil 2. Tiflis (Tbilisi) Şehrindeki Kura Irmağı Boyunca Coğrafi Adlar: “Avç’ala, Ortaç’ala, Poniç’ala.” (a) (Irmak akış yönünü belli etmek için haritada yükseklik bilgisi de verilmiştir.); Kırgızistan’da “Çuy ili” (söylenişi Çüy) (b) (“Google Earth” görüntülerinden yararlanılmıştır).

Tablo 7. Türk Lehçelerinde Sözcük Başlarında /ç- /, /ş-/ ve /s-/ Kullanımına Örnekler (KTLS)

Türkiye Türkçesi	Diğer Türk Lehçeleri		
/ç/ ile Başlayanlar	/ç/ ile Başlayanlar	/ş/ ile Başlayanlar	/s/ ile Başlayanlar
çadır	çatır (Kırgız ve Tatar T.)	şatır (Kazak T.)	satır (Başkurt T.)
çağ	çak (Kırgız ve Tatar T.)	şak (Kazak T.)	sak (Başkurt T.)
çağırma	çakır (Tatar T.); Çakır (Kırgız T.)	şakır (Kazak T.)	sakır (Başkurt T.)
çağrı	çakır (Kırgız T.)	şakır (Kazak T.)	sakır (Başkurt T.)
çäre	çara (Kırgız T.); Çärä (Azerbaycan T.)	şara (Kazak T.)	sara (Başkurt T.)
çatal	çat (Tatar T.)	aşa (Kazak T.)	sat, asa (Başkurt T.)
çay	çay (Azerbaycan T.); çäy (Türkmen T.)	–	say (Uygur T.); säy (Özbek T.)
çaydanlık	çaynik (Azerbaycan T.)	şaynek (Kazak T.)	söynük (Başkurt T.)

KAYNAKÇA

1. Aksan, D. (1998), *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2.bsk., cilt II, Ankara, 162 s., TDK Yayınları: 439.
2. AZER-DL (1999), *Azərbaycan Dialektoloji Lüğəti*, cilt I, Ankara, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, TDK Yayınları: 661.
3. Aqtaş, G. –Jankowski, H. (2015), *A Crimean Karaim-English Dictionary*, Poznan, 493 s., Adam Mickiewicz University in Poznan,
4. Bucaklı, İ. A. – Uzunhasanoğlu, H. (1999), *Lazuri-Türkuli Nenapuna, Lazca-Türkçe Sözlük*, İstanbul, XXIII+425 s., Akyüz Yayıncılık.
5. Clauson, G. (1962), *Turkish and Mongolian Studies*, London, XVI+261 s., Royal Asiatic Society Prize Publication Fund vol. XX.
6. Clauson, G. (1972), *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London, XLVIII+989 s., Oxford University Press.
7. Eren, H. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, XXIX+512 s., Bizim Büro Basım Evi.
8. Erten, M. (2000), *Lazca-Türkçe, Türkçe-Lazca Sözlük*, İstanbul, 598 s., Anahtar Kitaplar Yayınevi.
9. Güftar, G. –Ziya F. (1996), *Farsça-Türkçe Lügat*, Yazan: Ziya ŞÜKÜN, İstanbul, X+2040 s., MEB Yayınları: 3014/1-3.
10. Hançerlioğlu, O. (1992), *Türk Dili Sözlüğü*, İstanbul, 618 s., Remzi Kitabevi, Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 97.

11. Karaağaç, G. (2008), *Türkçe Verintiler*, Ankara, LXXIII+957 s., TDK Yayınları: 919.
12. KM-DLT (2013), *Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it Türk*, Çeviren: Besim Atalay, 6.bsk., Ankara, 2234 s., TDK Yayınları.
13. KTLS (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara, XIV+1183 s., Kültür Bakanlığı Yay:1371.
14. ML (1981), *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, cilt III, ç-maddesini yazan: Halil İbrahim Bulut, İstanbul, Meydan Yayınevi.
15. Ocak, A. (2014), “Tarihi Süreçte Posof (Poshov),” *Posof Araştırmaları*, Ankara, s.40-43, Posof Belediyesi Kültür Yayınları.
16. ORTO (2009), *Gürcistan Coğrafi İsimlerin Ortografik Sözlüğü*, Tiflis, 236 s., Gürcistan Bilimler Akademisi.
17. Radloff, W. (1905), *Versuh Eines Wörter Buches Der Türk Dialecte*, Dritter Band, St. Petersburg.
18. Tavkul, U. (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi*, Ankara, VIII+510 s., TDK Yayınları: 770.
19. TDK-DS (2009), *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 3. baskı, Ankara, TDK Yayınları: 211/1-6.
20. TDK-TRM (2009), *Tarama Sözlüğü II*, 3.baskı, Ankara, TDK Yayınları.
21. Tulum M. (2011), *17.yy. Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara, 1960 s., TDK Yayınları: 1036.
22. Uğurlu, M. (2015), “Kelimelerde Oluşturma Yönü,” *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri* (16-18 Ekim 2014), 1.Cilt, ed. A. Buran, E. Alkaya, F. Özek, S. K. Yalçın, Elazığ, s.365-372.
23. Ünlü, S. (2012), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya, 1048 s., Eğitim Yayınevi.

Veri Tabanları ve Yerel Tanıklar

ES (2016), Elektronik Sözlük Veri Tabanları:

1. GÜR, Gürcüce Açıklamalı Sözlük, <http://ena.ge/explanatory-online>
2. TDK-GTS, Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts YT (2012-2014),

Yerel Tanıklar:

3. Abbasov, Kerim, Bolnisi Türklerinden (genç), İv. Djavakhişvili adına Tiflis Devlet Üniv. Öğrencisi, e-posta: kerim_abasovi_87@mail.ru
4. Albayrak, Neriman, Artvinli Gürcü Dilbilimcisi (genç), İv. Djavakhişvili adına Tiflis Devlet Üniv. Mezunu, e-posta: taoeli.n.albayrak@gmail.com
5. Kardava, İrakli, Megrel (genç), Sokhumi Üniv. Doktora öğrencisi, e-posta: sokhummi@yahoo.com
6. Pak, Ekrem, Uşak Merkez Yenişehir Köyü Sarıkeçeli yörelerinden (orta yaşlı).
7. Resulov, Nimet, Marneuli Türklerinden (genç), İv. Djavakhişvili adına Tiflis Devlet Üniv. Öğrencisi, e-posta: resulov_92@mail.ru

*Кетеван Лорткипанидзе (Грузия)
Юсуф Фуат Гюльвер (Турция)*

Ча: звук текущей воды

Резюме

Слова, производные от звука «ча» и связанные по смыслу с «водой», присутствуют в основном в языках турков и грузин, проживающих на Кавказе. В данной статье на базе слов, связанных по смыслу с понятием «вода» и включающих звук «ча», рассматриваются вопросы происхождения довольно обширной группы слов, сформированной посредством «ча». Слова были собраны, в основном, из исторических и современных словарей, при этом использовались также свидетельства жителей, говорящих на местном языке. Считаем, что новые исследования корня «ча», присутствующего с его различными производными в соседних с турецким и грузинским языках, которые будут проводиться на базе многочисленных языков Кавказа (многие из них, к сожалению, близки к исчезновению), еще больше приблизят нас к истокам слова «вода» (это исследование было начато в Тбилиси в конце 2012-го года).

Ключевые слова: *Ча, звук, понятие, производные, звук текущей воды.*

*Ketevan Lortkipanidze (Georgia)
Yusuf Fuat Gülver(Turkey)*

Ça: The sound of flowing water

Summary

Words derived from the phonation “cha” and related in meaning to “water” are present mainly in the languages of Turks and Georgians living in the Caucasus. On the basis of words related in meaning to the concept of “water” and including the phonation “cha,” this article considers issues concerning the origin of a quite extensive group of words formed by use of “cha.” The words were principally collected from historical and modern dictionaries, while the testimonies of native-speaking residents were also used. We believe that new studies of the root “cha,” which is present with its various derivatives in neighbouring Turkish and Georgian languages, that will be conducted on the basis of the numerous languages of the Caucasus (many of them, unfortunately, close to extinction), will bring us even closer to the origins of the word “water” (this study was launched in Tbilisi at the end of 2012).

Key words: *Ça, phonation, meaning, derivatives, sound of flowing water.*